

Андреев О. Л.,
аспірант

Львівського державного університету внутрішніх справ

ІНСТИТУТ САМОДОПОМОГИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВА РОЗВІДКА

Анотація. У статті досліджується міжнародно-правовий інститут самопомоги під кутом історичного розвитку міжнародного права.

Ключові слова: самопомога, примус, збройні заходи, «право на війну», самооборона.

Постановка проблеми. У системі норм міжнародного права, як і в межах кожного правопорядку, охорона прав та інтересів його суб'єктів у разі необхідності може здійснюватися за допомогою примусу. Найважливішою формою прояву примусу в міждержавних відносинах є міжнародно-правові санкції, що відіграють головну роль в охороні міжнародного правопорядку, оскільки за допомогою них суб'єкти міжнародного права реагують на міжнародні правопорушення.

В історичній ретроспективі міжнародно-правові санкції спершу застосовувалися в порядку самопомоги [1, с. 187]. Втім, у процесі формування та розвитку системи міжнародних міждержавних відносин, передусім у контексті створення міжнародних організацій, санкції набувають колективного (інституційного) характеру. Згідно сучасного міжнародного права, примус на міжнародній арені у разі необхідності здійснюється децентралізовано (однією або декількома державами, тобто в порядку самопомоги) і централізовано (з використанням міжнародного інституційного механізму, тобто за допомогою міжнародних організацій). Кожна держава як суверенний суб'єкт міжнародного права має право на примус [2, с. 10]. Оскільки, створивши міжнародні організації, держави абсолютно не втратили суверенітету і не відмовилися від свого первинного та універсального права на примус.

Загальновідомо, що примус у міжнародному праві завжди тісно пов'язаний з поняттям сили [2, с. 5]. Однак застосування сили у міждержавних відносинах залежно від обставин може мати правомірний або неправомірний характер. Оскільки примусом у юридичному сенсі є лише дозволене нормами міжнародного права застосування сили. Недозволене міжнародним правом застосування сили становить насильницьке свавілля.

Переважає більшість представників доктрини як класичного, так і сучасного міжнародного права погоджується з тим, що юридичну сутність самопомоги становить саме застосування сили. Сила у міждержавних відносинах може мати різні прояви: воєнна, економічна, політична, фінансова, комерційна, науково-технічна, культурна, ідеологічна, інформаційна [3, с. 22]. Проте у контексті самопомоги, окрім політичної та економічної сили, передбачається можливість застосування також примусових заходів воєнного характеру. Останні, по суті, є найнебезпечнішими з-поміж інших примусових заходів самопомоги, тому їх здійснення повинно відбуватися виключно на правових підставах, з погляду діючого у конкретний історичний період міжнародного права.

Відтак, метою дослідження є обґрунтування концептуального підходу до поняття самопомоги, з'ясування її нормативного змісту та обсягу на кожному історичному етапі розвитку міжнародного права. Особливий інтерес становить існування правових підстав для застосування сили, передусім воєнної, у системі примусових заходів самопомоги з погляду діючого у конкретний історичний період міжнародного права.

Стан дослідження. Теоретичною основою дослідження стали праці таких вітчизняних науковців (радянських та українських): В.А. Валиленка, В.А. Карташкіна, Г.В. Шармазанашвілі, Е.І. Скакунова, І.Д. Левіна, Д.Б. Левіна, Б.Г. Бігуаа, І.І. Лукашука, Г.І. Тункіна, М.О. Ушакова, С.В. Черніченка С.Д. Гольцова та ін. Також у процесі дослідження вказаної проблематики використовувалися праці й зарубіжних вчених, зокрема: Д. Анцилотті, Л. Броунлі, Х. Кельзена, Л. Оппенгейма, А. Фердросса та ін.

Виклад основних положень. На ранніх етапах розвитку міжнародного права, як уже відзначалося раніше, примус у міждержавній сфері здійснювався виключно у порядку самопомоги. Відомий радянський юрист-міжнародник Ф.І. Кожевников свого часу ствердив, що «...в міжнародному житті силою..., що забезпечує дотримання норм міжнародного спілкування, виступає, передусім (у порядку самопомоги), держава з усім своїм апаратом примусу, аж до збройної сили включно» [4, с. 30]. Аналогічно висловлювався Є.А. Коровін. За його словами, примус «... здійснюється на міжнародній арені за допомогою індивідуальної чи колективної самопомоги заінтересованих держав» [5, с. 8]. Представник віденської правової школи А. Фердросс теж ствердив, що, «оскільки в неорганізованій спільноті держав не має жодних органів для забезпечення вимог права, усунення наслідків неправомірних актів можливе лише у формі самопомоги» [6, с. 146].

Інший радянський представник міжнародно-правової доктрини Г.В. Шармазанашвілі, досліджуючи поняття самопомоги у міжнародному праві, відзначив висловлювання англійського науковця Волдока, що «з погляду колишнього міжнародного права... самопомога вважалась допустимою, якщо вона була: 1) реторсією, 2) законною репресалією, 3) законною інтервенцією або 4) законним актом самооборони чи самозахисту» Три останні випадки фактично надавали кожній державі право в будь-який зручний для неї момент застосувати збройну силу, тобто розпочати воєнні дії. Таке розуміння самопомоги впливало з поняття суверенітету, що включало в себе так зване «право на війну» [7, с. 302].

Необхідно відзначити, що війна в доктрині класичного міжнародного права розглядалася як крайній засіб та найсуворіша санкція в системі примусових заходів самопомоги. Втім, тлумачення війни як «засобу вирішення міжнародних спорів» відобразилося й на оцінці інших примусових акцій, котрі об'єдналися в рамках тогочасної

концепції «самопоміги». Таким чином, «наси́льницькі» акти самопоміги (мирні блокади, збройні репресалії, інтервенції тощо) розташувалися між «дружніми» засобами врегулювання міжнародних суперечок (арбітраж, третейський суд) та війною, створюючи постійний перехід від стану миру до стану війни.

Власне, термін «самопоміга» (анг. – self-help, фр. – d'auto-aide) з'явився відносно нещодавно у роботах Блончлі, А. Гефтера, Рів'є у другій половині XIX сторіччя. Зазначені автори під самопомігою розуміли «недружні» засоби вирішення міжнародних спорів, тобто «наси́льницькі» способи врегулювання міжнародних протиріч, а саме: реторсії, репресалії, мирні блокади, інтервенцію та війну [8, с. 17]. При тому у доктрині класичного міжнародного права простежувалася тенденція розглядати як примусові заходи у порядку самопоміги практично будь-які наси́льницькі дії, застосування яких виправдовувалося посиленнями на самозбереження та крайню необхідність, що у юридичному сенсі охоплювали поняття «самооборона по загальному міжнародному праву». Проте у вказаний період примусові заходи самопоміги часто мали й цілком законний характер з погляду класичного міжнародного права.

Загалом концепція самопоміги сформувалася під впливом позитивістських поглядів на міжнародне право. Однак, будучи наступницею фактичних понять «самозбереження» та «необхідності», самопоміга постала як вищий щабель на шляху до кодифікації правових примусових заходів врегулювання міждержавних конфліктів.

Разом зі зміною суверенітету внаслідок історичного розвитку міжнародного права, передусім у зв'язку із закріплення принципів незастосування сили чи погрози нею, ненападу, територіальної цілісності і політичної незалежності як імперативних норм міжнародного права, поняття самопоміги наповнилося новим змістом.

Однак можливість застосування окремою державою свого «права на війну» у порядку колишньої самопоміги стала вирішальним аргументом окремих авторів, які поставили під сумнів існування зазначеного інституту, обґрунтовуючи свою позицію тим, що застосування сили суперечить сучасному міжнародному праву. «Наси́льницька» самопоміга справді стала об'єктом обмеження з боку сучасного міжнародного права, що забороняє звернення до сили у разі виникнення міжнародного спору. Тому цілком справедливо писав В.К. Собакін, що «Статут ООН, безсумнівно, ліквідував право держав на самопомігу, під яким розуміли право самостійно та безконтрольно вдаватися до будь-яких дій для захисту своїх прав та інтересів супроти будь-яких дій інших держав» [9, с. 89].

У той же час заборона застосування сили у міждержавних відносинах, скасовуючи «наси́льницьку» самопомігу, створила санкції за її порушення. У зв'язку з цим, на думку Е.І. Скакунова, Статут ООН не відміняє та не заперечує право кожної держави на самопомігу у випадку, якщо під нею розуміти комплекс заходів індивідуального примусу, що застосовується окремою державою з метою відновлення порушених деліктом її об'єктивних прав. Встановивши обов'язок незастосування сили, міжнародне право створило, по суті, новий інститут самопоміги, що охоплює уже не засоби вирішення міждержавних спорів, а індивідуальні санкції за протиправні міждержавні дії [8, с. 20]

Висновки. Самопоміга є зручним збірним поняттям, що об'єктивно охоплює систему індивідуальних заходів

примусу, котра притаманна кожному історичному етапу розвитку міжнародного права.

З погляду класичного міжнародного права (що діяло до прийняття Статуту ООН у 1945 р.), самопоміга вважалася допустимою в праві, якщо вона була: реторсією, законною репресалією, законною інтервенцією або законним актом самооборони чи самозахисту. Сьогодні кожна держава може звернутися до самопоміги (права на самопомігу) в її інтерпретації, в разі недотримання стосовно неї головних принципів міжнародного права, а також інших порушень її прав в різних сферах міжнародного життя, дотримуючись при цьому жорстких рамок дій у відповідь, залежно від ступеня порушення прав потерпілої держави, тобто – адекватно і пропорційно. При тому можливість застосування збройної сили у порядку самопоміги обмежуються виключно збройними заходами, що здійснюються під час реалізації невід'ємного права кожної держави на самооборону на підставі ст. 51 Статуту ООН. Оскільки з остаточним закріпленням принципу незастосування сили чи погрози нею у п.4 ст. 2 Статуту ООН як імперативної норми міжнародного права, право на колишню наси́льницьку самопомігу автоматично скасувалося. Сучасний нормативний зміст самопоміги наповнюють такі примусові заходи: реторсії, мирні репресалії, розрив або призупинення дипломатичних чи консульських відносин, а також самооборона.

Література:

1. Баймуратов М.А. Международное публичное право: Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное [Текст] / М.А. Баймуратов. – Х.: «Одиссей», 2007. – 704 с.
2. Василенко В.А. Международно-правовые санкции [Текст] / В.А. Василенко. – К.: Вища школа, 1982. – 230 с.
3. Мотиль В.І. Гуманітарна інтервенція та міжнародне право: теорія і практика: монографія / В.І. Мотиль. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 302 с.
4. Кожевников Ф.И. Учебное пособие по международному публичному праву [Текст] / Ф.И. Кожевников. – М.: Юриздат. 1947.
5. Коровин Е.А. Международное право [Текст] / Е.А. Коровин. М.: Госюриздат, 1951.
6. Фердросс А. Международное право [Текст] / А. Фердросс М.: Юрид. Литература, 1959. – 652 с.
7. Шармазанашвили Г.В. Понятие самопомощи в международном праве / Г.В. Шармазанашвили // Советский ежегодник международного права 1959. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – С. 300-310.
8. Скакунов Э.И. Самооборона в международном праве [Текст] / Э.И. Скакунов. – М.: «Международные отношения», 1973, – 176 с.
9. Собакін В.К. Коллективная безопасность – гарантия мирного сосуществования [Текст] / В.К. Собакін. – М.: ИМО, 1962.

Андреев Е. Л. Институт самопомощи в международном праве: историко-правовая разведка

Аннотация. В статье исследуется международно-правовой институт самопомощи в свете исторического развития международного права.

Ключевые слова: самопомощь, принуждение, вооруженные меры, «право на войну», самооборона.

Andreenko O. Institute for self-help in International Law: historical and legal research

Summary. The article considered the international legal institut of self-help in a context historical development of international law.

Key words: self-help, legal compulsion, armed action, the «right to war», self-defense.